

УДК 94:323.39(477)"1950/1980"

О. Ф. Штейнле

Роль неформальних практик у трансформації пізньюрадянської номенклатури

У статті розкривається вплив неформальних практик на еволюцію номенклатурних працівників СРСР другої половини ХХ ст. Відстоюється теза про глибоке перетворення радянського ладу, зокрема політичних еліт, внаслідок їх масового поширення.

Ключові слова: номенклатура, неофіційні відносини, пізньюрадянське суспільство, клієнтели, неформальні мережі.

В статье раскрывается влияние неформальных практик на эволюцию номенклатурных работников СССР второй половины ХХ в. Отстаивается тезис о глубоком преобразовании советского строя, в том числе политических элит, в результате их массового распространения.

Ключевые слова: номенклатура, неофициальные отношения, позднесоветское общество, клиентелы, неформальные сети.

The impact of the informal practices on the evolution of Soviet nomenclature workers in the second half of the XX century is revealed. It is defended the thesis of a deep transformation of the Soviet system, including political élites, because of their mass distribution.

Key words: nomenclature, informal relationships, late Soviet society, clientele, informal network.

У 2013–2014 роках розпочався новий етап історії України. Змінені реалії активізували інтерес до питання про розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Євромайдан чітко поставив перед суспільством потребу довести до логічного кінця завдання "незавершеної революції" 1991 р.: побудувати конкурентну ринкову економіку, подолати політичну та побутову корупцію, провести остаточний демонтаж радянських суспільних інститутів. Логічно постало питання, а що, власне, являє собою радянська спадщина і які її складові призвели до зникнення СРСР та хронічного відставання України від інших посткомуністичних країн на зразок Польщі чи Литви? Ані в науковій спільноті, ані серед новітніх політичних еліт нашої країни поки що, на жаль, чіткої відповіді немає. Також Україна опинилася перед найбільш викликом за часи незалежності – відродженням російського імперіалізму та його

агресивними спробами ліквідувати українську державність. Частиною новітньої російсько-української війни стала масштабна кампанія дезінформації, побудована на протиставленні "славного радянського минулого" та "так званої незалежності".

Ці обставини зупинили поступовий дрейф питання про розпад СРСР до лише наукової сфери. З просто сторінки минулого воно знову опинилося у фокусі уваги суспільства. Найбільш переконливими на сьогодні є спроби розглядати загибель останньої імперії ХХ ст. як результат цілого букету причин, що посилювали одна одну. Мова йде про стагнацію планової економіки, що не витримувала навантаження гонки озброєнь; ідеологічне знецінення комуністичної ідеї; поступове відновлення суспільства після сталінської "революції згори" та його здатності захищатися від режиму тощо. У пропонованій читачеві публікації робиться спроба звернути увагу на ще один аспект визрівання краху СРСР – еволюцію післясталінської номенклатури.

Формування номенклатурної системи припало на першу половину 1920-х рр. Як вказує запорізький історик Микола Фролов, хоча сам термін вперше фігурує у постанові оргбюро ЦК РКП(б) 1923 р., однак механізм призначення керівних працівників активно використовувався до цього і став звичним [16, с. 477–478]. Механізм номенклатури дозволив встановити дієвий контроль над діяльністю регіональних більшовицьких еліт і зцементувати їх у монолітний правлячий клас. Йосип Сталін з його допомогою швидко змінив баланс сил всередині керівництва РКП(б)-ВКП(б) на власну користь. Після встановлення одноосібної диктатури "вождя народів" номенклатура стала головним інструментом реалізації сталінської "революції згори". Надійні кадри, що отримали посади завдяки рішенням ЦК ВКП(б), на місцях безпосередньо організували кампанії колективізації, переслідування наукової та мистецької інтелігенції, знищення церковних структур. Під їхнім контролем будувалася потужний військово-промисловий комплекс – фундамент перетворення СРСР на новітню імперію.

Водночас номенклатура не була лише сліпим знаряддям у руках партійної олігархії. Вона мала й власні інтереси, відмінні від мотивів очільників СРСР. Отримавши через призначення високий соціальний статус, номенклатурні працівники не мали жодних гарантій його збереження. Це протиріччя посилювалося специфікою тоталітарного режиму, у якому місце в політичній ієрархії означало водночас і рівень добробуту, і доступ до дефіцитних послуг. Тож

потенційні "гвинтики" адміністративного апарату мали більш ніж вагомні причини шукати способи залишитися на керівних посадах. Це стало поживним ґрунтом для розвитку неформальних відносин між працівниками партійних, радянських, господарських органів, силових структур та громадських об'єднань. Михайло Левін описав це протиріччя чіткою формулою "технологія управління зіткнулася з соціологією управлінців" [8, с. 69–70].

Прояви патрон-клієнтельних зв'язків стали помітними в перші ж роки існування радянської України. "Головне, щоб був "свій в доску", – характеризували принципи підбору людей першого голови президії ЦВК Рад України Юхима Медведєва. – Ці люди уміли триматися разом. Їх єднало минуле. Червоні партизани, всякі ще невичищені члени компартії, або хоч і вичищені, з партії за побутовий розклад, але зі старими довголітніми зв'язками, теплими, інтимними, зрошеними літрами горілки з доброю закускою, всі вони – одна "бражка" [12, с. 178–179].

Іншим прикладом є гострий конфлікт 1921 р. між керівником ВУЧК Василем Манцевим та Центральною контрольною комісією ЦК КП(б)У. Причиною суперечки стали зловживання чекістів, які зосередилися на виконанні особистих доручень власного начальства. Захищаючи своїх підлеглих, В. Манцев звернувся до Фелікса Дзержинського, який допоміг відбити атаку партійного контролю [5, с. 137–138].

Вказані факти не є поодинокими. У дослідженнях з історії СРСР 1920–1930-х рр. можна знайти й інші, не менш красномовні приклади [детальніше див.: 1; 17]. Вони показують, що неформальні практики стали неодмінними супутниками радянської системи управління. Причинами їх швидкого поширення стали, з одного боку, протиріччя нового суспільного ладу, сформованого більшовиками; з іншого боку – ліквідація незалежного контролю над діяльністю нових керівників з боку засобів масової інформації, політичної опозиції та місцевого самоврядування.

Сам Сталін чудово розумів небезпеку поширення неформальних відносин всередині номенклатури. В умовах встановлення тотального контролю над суспільством, перетворення його на атомізовану й нездатну до опору масу, головною загрозою для диктатури вождя була самоорганізація номенклатурного прошарку. У заключній доповіді 5 березня 1937 р. на сумнозвісному лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) Сталін звернув особливу увагу на приклади неформальних груп серед керівних працівників. За ним

практика підбору власного оточення на підставі особистої відданості є дуже небезпечною і з нею потрібно покінчити [9, с. 13–18]. Нагадаємо, що цей пленум вважається відправною точкою "Великого терору", що знищив більшу частину керівництва радянської України та СРСР 1920–1930-х рр. Так була викорінена більша частина номенклатурних угруповань.

У повоєнні роки Сталін не зменшив уваги до боротьби з клієнтелізмом. За його ініціативою було прийнято ряд постанов, що забороняли партійним працівникам отримувати премії або забезпечення від господарських органів. У постанові оргбюро ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. констатувалося, що в низці партійних органів УРСР має місце "зрощування з державним та господарським апаратом", внаслідок чого втрачається контроль компартії над іншими інститутами влади [18, с. 51]. Крім попереджень, старіючий диктатор розпочинає вибіркові репресії проти регіональних груп номенклатури. Найбільш відомою з них стала "ленінградська справа", у ході якої було розстріляно секретаря ЦК ВКП(б) Олексія Кузнєцова, першого секретаря Ленінградського обкому Петра Попкова, голову Держплану СРСР Миколу Вознесенського, голову Ради Міністрів РРФСР Михайла Родіонова тощо. Та вона не була єдиною. Чистки зачепили керівників Володимирської, Іванівської, Кіровської, Курської, Рязанської, Ульяновської, Челябінської областей Росії; Грузинської, Естонської та Карело-Фінської РСР. Ряд фактів (відсторонення Анастаса Мікояна та В'ячеслава Молотова, реорганізація політбюро ЦК ВКП(б) у 1952 р.) вказували на підготовку нової хвилі системних чисток серед номенклатури. На заваді її реалізації стала смерть Сталіна 5 березня 1953 р.

Спадкоємці "вождя народів" не поділяли повною мірою його поглядів на неформальні практики підконтрольної їм номенклатури. Після короткого епізоду боротьби за владу в 1953 – на початку 1955 рр., що завершився знищенням групи Лаврентія Берії та відстороненням Георгія Малєнкова, Микита Хрущов спробував сформулювати нові принципи взаємовідносин із керівними працівниками. У виголошеній на XX з'їзді КПРС доповіді "Про культ особи та його наслідки" 25 лютого 1956 р. репресії проти відповідальних працівників партійних, радянських, господарських та інших органів називалися однією з найбільших помилок Сталіна [4, с. 66–67].

Окремі дослідники пропонують розглядати виступ М. Хрущова як повноцінний політичний контракт між новим лідером партії та номенклатурою [14]. Подібне категоричне трактування викликає

сумніви і одразу ставить ряд наступних запитань ("що таке політичний контракт?", "якою мірою промова містила умови договору, а якою – намагалася послабити позиції старих сталіністів?"), що в такому формулюванні не додають ясності у вивчення радянського правлячого класу. Але без сумнівів можна констатувати, що нова верхівка зробила чіткий сигнал номенклатурній верстві про зміну правил гри. Переміни стосувалися саме керівних працівників. Сам М. Хрущов наприкінці доповіді чітко відзначив адресатів своїх думок: "Ми повинні з усією серйозністю поставитися до питання про культ особи. Це питання ми не можемо винести за межі партії, а тим паче в друк. Саме тому ми докладаємо його на закритому засіданні з'їзду. Треба знати міру, не жити ворогів, як і не оголювати перед ними наших виразок. Я думаю, що делегати з'їзду правильно зрозуміють і оцінять усі ці заходи" [4, с. 116–117].

Серйозність намірів першого секретаря ЦК КПРС підтверджувала низка змін у організації системи управління СРСР. Різно скоротилася чисельність списку номенклатури ЦК ВКП(б): у 1954 р. з 42 тисяч до 23 тисяч посад, у 1957 – до 12 тисяч [10, с. 110]. Це означало, що центральна влада відмовляється від дріб'язкової опіки над керівними кадрами. Розширили повноваження союзних республік у сфері законодавства та бюджету. Ліквідовані промислові міністерства замінили територіально-планові раднаргоспи, що стало серйозним ударом по прихильниках сталінської моделі управління економікою. Масштабна чистка органів держбезпеки у 1954–1957 рр., що прибрала з КДБ прихильників Л. Берії, торкнулася близько 18 тис. співробітників та засвідчила про відновлення партійного контролю над силовими структурами [2, с. 7].

Усе це разом формувало нові умови для діяльності номенклатури. Керівні працівники позбулися загрози профілактичних репресій та суворого контролю з боку центральної влади. Водночас протиріччя радянського ладу, що сприяли формуванню "тіньових структур" всередині владних еліт, нікуди не зникли. Тож цілком очікувано післясталінське десятиліття стало часом ренесансу неформальних практик номенклатури. В СРСР швидко виникають нові та посилюються існуючі "обойми", що конкурують за контроль над посадами та потоками ресурсів. У радянській Україні найбільш потужними виявилися харківська та дніпропетровська група, чий вплив вийшов далеко за межі республіки. Є підстави говорити й про інші потенційні земляцтва серед української номенклатури [7].

Окрім "тіньових" об'єднань, у номенклатурному середовищі більш активно починають використовуватися неформальні практики, що пропонували альтернативні (і зазвичай значно легші) механізми виконання своїх посадових обов'язків. До таких належали блат (неформальні привілеї для знайомих), телефонне право (пріоритет усного розпорядження вищого керівника над юридичними нормами), приписки (створення в офіційних документах ілюзії реальної діяльності) тощо. Їхні масштаби у пізньорадянському суспільстві поступово зростали і перетворювалися на масове системне явище. На цій підставі окремі дослідники історії СРСР другої половини ХХ ст. ведуть мову про трансформацію командно-адміністративної системи доби сталінізму на адміністративно-бюрократичний ринок [6; 11]. Дане питання надто масштабне, щоб дати йому критичну оцінку в статті. Обмежимося лише сухою констатацією, що воно є відбиттям масштабів неформальних практик у післясталінську епоху.

Зміна взаємовідносин з номенклатурою спочатку принесла політичні дивіденди М. Хрущову. За допомогою прихильно налаштованих членів ЦК КПРС він зумів у 1957 р. подолати змову старих сталіністів Георгія Малєнкова, В'ячеслава Молотова та Лазаря Кагановича. Однак розростання неформальних практик поступово ставало загрозою для його влади.

Повною мірою це проявилось у "рязанській справі" 1959–1961 рр. Прагнучи посилити власні позиції, перший секретар Рязанського обкому КПРС Олексій Ларіонов виступив з гучною ініціативою потроїти виробництво м'яса в області. Як зазначив історик Андрій Сушков, особливі розрахунки керівник Рязанської області покладав на фальсифікації офіційної звітності та тиск на місцевих посадовців [13, с. 73–74]. Також значну роль у історії відіграли особисті зв'язки посадовця з членом президії ЦК КПРС Аверкієм Арістовим. Наслідком афери стала катастрофа сільського господарства в області та сусідніх регіонах, а сам О. Ларіонов наклав на себе руки 22 вересня 1960 р. Ще одним з наслідків справи був величезний удар по авторитету М. Хрущова, який захищав рязанців від обґрунтованої критики інших керівників.

Розлючений перший секретар у вже випробуваній формі дав новий сигнал підлеглим: звільнив відповідальних за сільське господарство працівників ЦК КПРС та доручив провести обговорення закритого листа про неприпустимість обману держави в усіх партійних організаціях Радянського Союзу [див., наприклад: 3]. Для М. Хрущова стало очевидним, що його особистий контроль над

номенклатурою слабне і слід вживати заходи. Однак повернення до сталінських методів для нього з низки причин було неприйнятним. Виходом мала стати масштабна політична реформа, проголошена на XXII з'їзді КПРС 1961 р. Вона передбачала широке залучення громадськості як альтернативи професійним апаратникам та примусову ротацію керівних кадрів партії. Новим гучним ідеологічним гаслом стала обіцянка побудувати комунізм за 20 років. У наступному, 1962 р., вказані заходи доповнив проект зі створення промислових та сільських органів влади, що мав втілити ідею Микити Сергійовича про робітничу та селянську партії.

Перспектива втрати своїх позицій у владній ієрархії консолідувала проти М. Хрущова більшу частину радянської керівної верхівки. Навіть лояльні до нього члени президії ЦК КПРС, зокрема Петро Шелест, взяли участь у жовтневій змові 1964 р., коли перший секретар був відправлений на пенсію. На сьогодні можна вести мову, що вдалий переворот став можливим завдяки співпраці щонайменше трьох значних груп номенклатури: харків'ян (М. Підгорний та П. Шелест), дніпропетровців (Л. Брежнєв) та "комсомольців-шелепінців" (О. Шелепін).

Нова верхівка вже в листопаді 1964 р. скасувала загрозливі положення політичної реформи М. Хрущова. Станом на середину 1960-х рр. можна говорити про консенсус номенклатурних груп, коли вони розділили контроль над владними інститутами. Поступово оточення Л. Брежнєва зуміло витіснити конкурентів з ключових позицій. У 1967 р. в О. Шелепіна відбирають посаду голови КДБ та відправляють на безперспективну профспілкову роботу. Через 5 років дніпропетровцям вдається зняти найбільш впливових керівників компартій України та Грузії – Петра Шелеста та Василя Мжаванадзе. У часі це збіглося зі згасанням "косигінських" реформ з оздоровлення радянської економіки. У політичній системі СРСР встановлюється виразне домінування однієї неформальної групи, що замикалася на Л. Брежнєві та хотіла, у першу чергу, консервації існуючих порядків.

Для номенклатурних працівників розпочинається період "кадрової стабільності". Новий статус-кво означав, по суті, тепличні умови для розвитку неформальних відносин серед владних еліт. Центральна влада відмовилася від спроб реформувати радянську систему і закрила очі на численні відхилення політичної практики від комуністичної ідеології. Водночас сприятлива кон'юнктура зовнішньої торгівлі (різкий стрибок цін на нафту та газ, поява значного припливу

конвертованої валюти) забезпечила економічне підґрунтя для подібного консерватизму.

Характерною рисою даного періоду стала поява керівників, що десятиліттями обіймали свої посади. До таких належали ряд секретарів ЦК республіканських компартій, обкомів КПРС, міністрів урядів союзних та автономних республік. Як наслідок, навколо них формувалися локальні клієнтели. Їхній вплив був значно меншим за дніпропетровську групу, однак відчутним. Наприклад, Запорізька область, як і ряд інших регіонів УРСР, не мала сприятливих передумов для формування власного номенклатурного клану. Її економічний потенціал та чисельність місцевої партійної організації значно поступалися "важковаговикам": Донецьку, Харкову та Дніпропетровську. Водночас тривале перебування на чолі регіону Михайла Всеволозького (з 1966 до 1985 рр.) дало можливість консолідувати місцеву номенклатуру та створити земляцтво, вплив якого обмежувався кордонами області [детальніше див.: 19].

Кадрова стабільність сприяла остаточному перетворенню номенклатурних працівників з провідників влади на фактичних розпорядників державної власності. Соціальний тип "солдата партії" змінив тип "господаря", що ставився до ввіреної йому посади як власної вотчини. Процес трансформації відбувався у всіх без винятку республіках СРСР. Відмінність була лише у його швидкості та синтезі з регіональними особливостями. Автори дослідження щодо еволюції місцевих номенклатур зазначили, що відсутність системної боротьби з неформальними практиками під час "застою" дала потужний імпульс для розвитку власницьких орієнтацій керівників, які повною мірою себе проявили наприкінці 1980-х рр. [15, с. 32]. Схожу тенденцію ще наприкінці 1970-х помітили західні дослідники "тіньової" економіки в СРСР. За даними Грегорі Гроссмана, в умовах посилення неофіційної сфери діяльності радянських посадовців значна частина номенклатури почала переорієнтовуватися на нові, тоді ще неформальні, але дедалі потужніші центри влади та багатства [20, р. 42].

Таким чином, неформальні практики стали важливим фактором змін всередині радянської номенклатури. Їхній вплив поступово посилювався протягом 1950–1980-х рр. і призвів до глибокої трансформації суспільного ладу, сформованого під час сталінської "революції згори". У підсумку номенклатурна верства 1980-х рр., що мала досвід розпоряджання державною власністю та потужні тіньові зв'язки, стала одним з ключових ліквідаторів комуністичного експерименту під назвою "Радянський Союз".

Література

1. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность / М. Н. Афанасьев. – М. : МНФ, 2000. – 317 с.
2. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської "відлиги" / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 3–17.
3. Державний архів Запорізької області, ф. П-102, оп. 3, спр. 1999. – 127 арк.
4. Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС : документы. – М. : РОССПЭН, 2002. – 912 с.
5. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
6. Кордонский С. Г. Рынки власти: административные рынки СССР и России / Симон Кордонский. – 2-е изд., стер. – М. : ОГИ, 2006. – 240 с.
7. Крупына В. А. Номенклатурные землячества в советской Украине в 50–80-х гг. XX в. / В. А. Крупына, Ю. В. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85. – Назва з екрана.
8. Левин М. Номенклатура – Arcanum Imperii (Технология управления против социологии управленцев) / М. Левин // Куда идет Россия? Общее и особенное в современной России / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 69–76.
9. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 12. – С. 3–26.
10. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) : монография / В. П. Мохов. – Пермь : Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
11. Найшуль В. Высшая и последняя стадия социализма [Електронний ресурс] / В. Найшуль. – Режим доступу:
<http://www.libertarium.ru/libnaulbrezhnev>. – Назва з екрана.
12. Семенов О. Харків, Харків... / Олександр Семенов. – 2-ге вид. – [Б. м.] : Сучасність, 1977. – 239 с.
13. Сушков А. В. Высшее руководство СССР и "рязанское дело" (1959–1961 годы) / А. В. Сушков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 35. – С. 72–83.
14. Титов К. В. "Contract social" по-хрущевски (Доклад "О культе личности и его последствиях" как договор верховной власти с номенклатурой) / К. В. Титов // Полис. Политические исследования. – 2005. – № 5. – С. 132.
15. Устинкин С. Партийно-советская номенклатура в условиях брежневской "кадровой стабильности" / С. Устинкин, А. Шунина, Б. Гинзбург // Власть. – 2012. – № 7. – С. 27–32.
16. Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування та функціонування / М. Фролов. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – 828 с.

17. Хлевнюк О. В. Взаимоотношения центра и регионов в 30-е годы: "лоббирование" и "клиентелизм" в сталинской системе / О. В. Хлевнюк // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). – 2004. – №3. – С. 79–98.

18. ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945–1953 / сост.: В. В. Денисов и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – 494 с.

19. Штейнле О. Ф. Запорізька "партійна група". Нестворений клан другої половини 1940-х – 1980-х років / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 157–161.

20. Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground / G. Grossman // *The Tunnel at the End of the Light* / ed. Stephen S. Cohen. – Berkeley, California : Center for German and European Studies, University of California, 1998. – P. 24–50.